

„A poklot csak szakszerűen lehet befűteni”

CZESŁAW MIŁOSZ: A RABUL EJTETT ÉRTELEM

Európa Kiadó
Budapest, 2011
372 oldal, 3200 Ft

”

„A feljelentés a különböző civilizációkban ismert jelenség volt, és az ma is. De általában sehol nem emelték az erény rangjára. Az Új Hit civilizációjában a jó állampolgár alapvető erényként propagálják (bár magát a feljelentés szót gondosan kerülik körülírásokkal.) A feljelentés az alap, amelyre a Félelem épül: mindenki fél mindenkitől.” Majd másutt, de ugyanaz: „Mind az esztétika, mind az etika területén léptenyomon beleütközünk abba a problémába, hogy az emberi különködés szembeszegül a bölcs teóriával. A megfelelően nevelt gyerekek föl kellene jelentenie az apját, ha észreveszi, hogy akadályozza a szocializmus építését (az egész emberiség boldogsága ennek a sikerén múlik) – ez ésszerűnek látszik” – vetette papírra mára klasszikusnak számító megállapításait 1951-ben a kommunizmus lengyelországi hatalomátvétele elől Nyugatra emigrált *Czesław Miłosz*, a ma alapműnek számító, elsőként 1953-ban megjelent esszéjében, *A rabul ejtett értelem*ben. A kötet tavaly, az író születésének centenáriumán kerülhetett újra a magyar olvasók kezébe. Nálunk *A rabul ejtett értelem* elsőként 1992-ben, az Európa Könyvkiadó Mérleg sorozatában látott napvilágot. Míg 2011-ben, igényes kivitelben, ugyancsak az Európánál, a Budapesti Lengyel Intézet támogatásával jelent meg. A könyvet részben újrafordították, valamint mellé tettek egy, az esszé-folyamról szóló, 1999-ben készült Miłosz-interjút.

A kiemelkedő teljesítmények elismerése az irodalomban sem történik fénysebességgel. Ennek a műnek – a versek, regények és esszék mellett – nem kis szerepe volt abban, hogy majd' három évtized múlva, 1980-ban, az akkor már az Egyesült Államokban élő és tanító Miłosz irodalmi Nobel-díjat kapott. (*Kjell Espmark*, *Az irodalmi Nobel-díj című könyvében* meglepőnek, de egyúttal jogosnak nevezte a világhírnévvel akkor kétségtelenül nem rendelkező Miłosz elismerését.) Az indoklás némiképp közhelyesen igaz szóvirága szerint: „Életműve kompromisszum nélküli világossággal fejezi ki az éles konfliktusokkal teli világba kivetett ember sorsát.”

Czesław Miłosz 1911-ben az akkor még Lengyelországhoz tartozó Litvánia Szetenjnیه nevű kisvárosában, katolikus értelmiségi családban született. Iskoláit, a mai Litvánia fővárosában, az akkor lengyel és zsidó többségű Wilnóban végezte. A joghallgató avantgárd versekkel kezdett, majd egy párizsi tanulmányút után Varsóban, a Lengyel Rádió munkatársa lett – amint erről megemlékezik a Kalligramnál tavaly megjelent – mozaikos – önéletrajzi kötetében, a Családias Európában. A háborút, a német megszállás borzalmas öt és fél évét, majd az orosz hatalomátvételt Varsóban, szó szerint túlélte. Utána közeli és kicsit távolabbi szemlélője a kommunizmus lengyelországi, lépésről lépésre történő hatalomátvételének. A költő diplomáciai pályára lépett, és 1946–1950 között Washingtonban, utána Párizsban volt kulturális attasé. Miłosz 1951-ben emigrált, ekkor kért menedékjogot Franciaországban. Az ötvenes évek első felében itt jelentkezett két kötettel, *A rabul ejtett értelem* mellett az ezzel szorosán összefüggő, a *Hatalom megragadása* (vagy más fordításban a *Hatalomra jutás*) című regényével, amelynek magyar fordítására, mint az életmű nagyobbik részére, még várni kell. Hosszú alkotó élet Miłoszé. Hiszen nemcsak azt adta meg neki a sors, hogy megélhette a kelet-közép-európai rendszerváltásokat, hanem részese volt az ezredfordulónak, sőt hazája és mellette kilenc további állam európai uniós csatlakozásának is. 2004 augusztusában halt meg Krakkóban, ahová Kaliforniából költözött vissza a szinte az utolsó pillanatokig alkotó író. (Huszonnégy évet alkotott még a Nobel-díj átvétele után.)

Miłosz esszéje – némi műfaji képzavart is felvállalva – enciklopédia. Annak az összefoglalása, hogy egy végtelenül lebutított, de önmaga érvrendszerén belül logikusnak tűnő ideológiával – a háttérben óriási katonai, belügyi és titkosszolgálati erővel – hogyan lehet megszervezni, s ennek eredményeként talán megszerezni is az értelem feletti uralmat Lengyelországban. De tágabban a Szovjetunió által a második világháborús győzelem nyomán okkupált teljes kelet-közép-európai térségben. A költő és esszéíró nemegyszer beszél könyvében Magyarországról. Történetei, példái, párhuzamai több mint ismerősek.

A rabul ejtett értelem nem, de legalábbis nem úgy robbant be az irodalmi élet sűrűjébe, mint azt a mából – amikor már kanonizált alaplűnek számít a kötet – gondolnánk. Ha egyszer valaki megírja a kötet recepciótörténetét, akkor szembesül azzal, hogy franciaországi megjelenése után, ha voltak is elvétve recenziók, azok kevés kivételtől eltekintve, mint az imperializmus szekértolóját állították be az emigráns lengyel alkotót. Mások kriptokommunista művet láttak benne, főként azért, mert Miłosz – éppen a hitelesség kedvéért, dokumentatíván – nagy részletességgel fejtette ki és ismertette a kommunista hódítás ideológiáját, érvrendszerét és taktikáját. Ekkortájt ennek – széles nyugati értelmiségi körökben – komoly támogatottsága, reneszánsza volt. Erről az utókor mindentudó fölénye ellenére sem illik megfeledkezni. Miközben mára (de már tegnapra is) a Hit és az Eszme – kommunista frazeológiával élve – a történelem szemétdombjára került. Elsőként a könyv angol visszhangjai voltak elismerő hangúak. Fontos, hogy 1953-ban Miłosz az Európai Irodalmi Díj első kitüntetettje volt. A kötet veszélyét, aligha véletlenül, a kommunista országokban, főként az író hazájában ismerték fel. Jugoszláviában az elmúlt század nyolcvanas éveinek közepén, majd három és fél évtizeddel a megírása és néhány évvel az író Nobel-díja után lett bestseller.

Sokat elárul az akkori amerikai hatóságok nehezen minősíthető antikommunista szemléletéről, hogy kilenc évig, egészen 1960-ig tagadták meg a vízumot attól az antikommunista Miłosztól, aki a leghitelesebben leplezte le, hogyan, milyen erőszakos, gyilkos és csalárd esz-

közökkel folyik a nyugati világtól elzártan, a vasfüggöny mögött a lelkek fölötti hatalom megszerzéséért vívott, egyébként meglehetősen egyenlőtlen harc hódítók és hódítottak között.

Ha van a kommunista hatalomátvétel írói rögzítése között lengyel és magyar párhuzam – és van! –, akkor ez, minden különbség ellenére, Czesław Miłosz és *Márai Sándor* között húzható meg. Mindketten elborzadva és viszolyogva nézték a második világhégés után a szovjet szuronyok árnyékában éveken át zajló, szisztematikus keleti imperialista előrenyomulást, melynek mindkettőjük hazája áldozatul esett. De míg Márai az *Egy polgár vallomásai* harmadik részének számító *Föld, föld!...*-ben az 1944 nyilas hatalomátvétel és az 1948-as emigráció kezdete közötti időszakot leginkább saját alkotói lehetőségeinek, pontosabban lehetetlenségének szemszögéből vizsgálta, addig Miłosz egy nagy, esszébe bújtatott lengyel szociografikus és történelmi tablót tárt az olvasó elé. Márai arról írt, hogy azért megy el, mert már nem csak „szabadon írni, de szabadon hallgatni sem lehet”. Míg az elpusztított Varsó romjai felett, a foglyokat látva, egy író társával, akit a kötetben Alfának nevez, árnyalatnyi, de pokolian fontos megközelítésbeli különbséget tett Miłosz: „Úgy éreztem, ezekről a dolgokról csak akkor írhatok, ha elmondom a teljes igazságot, nemcsak az igazság egyik részét.”

A rabul ejtett értelem középpontjában négy íróportré áll. Alfa, Béta, Gamma és Delta, azaz Jerzy Andrzejewski, Tadeusz Borowski, Jerzy Putramentnek és Konstancy Ildefons Galczyńskié. Négy, adott esetben közeli barát, de legalábbis ismerős, egyben kortárs története. Négy lengyel író személyes életútja, egyben kivételesen jól megírt mini életrajza arról: miért és miként, milyen vonzások és kényszerek hatására lettek a korábban még adott esetben a baloldallal, főként a kommunistákkal közösséget nem vállaló írók sztálinisták. Azaz az új hatalom, a Hit és az Eszme leghűségesebb, de nem egy esetben végül meghasonlott kiszolgálói. A vezető értelmiség behódolás-története különösen érdekes és hátborzongató. Ugyanis Lengyelország szovjet okkupálása, egyben németek alóli felszabadítása után a magyarországinál is kisebb volt a Szovjetunió és a kommunisták vonzereje Miłosz hazájában. Ez a lengyel, valamint az orosz/szovjet, igencsak problematikus egymás mellett élés évszázadai miatt aligha szorul bővebb magyarázatra. Elég csak utalni Lengyelország három felosztására a 18. század végén, vagy az 1939-es Molotov–Ribbentrop paktumra, amely eltüntette a térképről Lengyelországot. Mit remélhetett ezek után a lengyel társadalom 1944–45-ben a „felszabadító” szovjet csapatoktól? S mit azok után, hogy az NKVD egységei 1940 tavaszán 22 ezer lengyel tisztet végeztek ki a katóli erdőben. „Civilizált nemzetek általában nem szokták legyilkolni a velük hadban nem álló ország internált katonáit; de a történelem logikája olykor megkövetel ilyen lépéseket. A lengyel tisztnek annak a Lengyelországnak a »káderei« voltak, amelyet a Szovjetunió segítségével gyökerestül meg kell változtatni: olyan káderek, akik a régi rendszert védelmezik” – vetette papírra 1951-ben Miłosz. Az égbekiáltó skandalumról – a korabeli híradások után – az elsők között szólt érdemben.

Miłosz a moralistáról, a boldogtalan szerelmesről, a történelem rabszolgájáról és a trükközésről rajzol érzékletes és elfogódottságtól sem mentes képet. „Szívbeli jó barátom volt, közösen átélte nehéz percek emléke köt vele össze. Nehéz úrrá lennem a meghatottságon most, hogy felé fordulok, Kételeyeim vannak, muszáj-e épp őt választanom elemzésemhez” – írja szerzőnk Alfáról. A legbehatóbban és a legtöbbet Gammáról írja, akivel egy városban nőtt fel. Hiszen Vilna városában együtt jártak egyetemre, s az itteni versengéseik, nézetkülönbségeik, egymásra utaltságuk egy életre meghatározta jövőbeli, olykor egybefonódó, máskor szétartó sorsukat. Egy családi történet jól jelzi, hogy Gamma milyen mélyre süllyedt az Esz-

me elfogadásával. A szovjetek által elfoglalt kelet-lengyelországi és litván területekről ezrével deportálták az embereket – olykor több hónapos utazás után – a sarkvidéki kényszermunkatáborokba vagy az ázsiai kolhozokba. Így járt Gamma apja, anyja és húgai is. Közben Gamma dicshimnuszokat írt az új uralkodóról, honfitársai hőhőráiról. Halála előtt apja megátkozta fiát, míg anyja és testvérei rabszolgasorban tengődtek. Közben a sztálinistává lett író szónoklataiban azt ecsetelte, milyen nagy boldogság élni és dolgozni ebben az új, egyben legjobb rendszerben. „Hogy mit érzett közben – ki tudhatná?” – kérdezte Miłosz. „Ha megpróbált volna közbelépni a családja védelmében, annak sem lett volna semmi eredménye, azonkívül Gamma, bármilyen jól feküdt az NKVD-nál, félt.” Ez a félelem volt a rendszer lényege.

Gamma, a költő anyanyelv iránti ragaszkodása miatt lebecsülte az ifjúkori barát szökésének esélyét, s amikor elérkezettnek látta a pillanatot „használatba vette a törét. Ez Varsóban történt. A dőfés erős volt, de célt tévesztett, aminek bizonyítéka, hogy megírhatom ezt a port-rét” – emlékezett vissza a sorsfordító történetre Czesław Miłosz.

Hogyan fogalmazta meg a szovjet hódító Eszme és Hit lényegét a lengyel író? „A vulgarizált tudás olyan érzetet kelt, mintha *minden* érthető és világos volna. Ez a tudás bizonyos szempontból a völgyhidakra emlékeztet. Nyugodtan átmehetünk rajta, elhithetjük magunkkal, hogy nincs alattunk szakadék. A szakadékokba nem szabad lenézni – de ez, sajnos mit sem változtat azon a tényen, hogy szakadékok igenis vannak. A dialektikus materializmus orosz változata nem más, mint vulgarizált tudás a köbön” – írta. Ennél tömörebb összefoglaló aligha adható a Kelet-Közép-Európát megerőszakoló eszmerendszerről.

Fontos fejezete az esszéketnek „A ketman”, amely arról a mindennapi színészkedésről, a színházitól eltérő színészkedésről szól, amelyben mindenki vég nélkül szerepet játszik, ezt tudja magáról, a többiekéről és fordítva is. A tragédia, hogy a sok gyakorlás közben a színészkedő úgy összenő a szerepével, hogy már nem lehet tudni, mi a szerep, és mi ő maga. Ezt egy nyugati embernek el kell magyarázni, ám az ötvenes évek első fele Magyarországon is ennek jegyében telt el.

Czesław Miłosz párizsi magányában írt könyvét Lengyelországban élő íróársainak szánta, de mint fogalmazott, a nyugati közönséget sem tévesztette szem elől. Az eredmény ennél sokkal több. A mindenkori diktatúrák ideológiáját, belső működési mechanizmusát, szuonyokra és titkosrendőrökre épülő, egyszerűsítő eszmerendszerét és feltétlen engedelmességre törekvő stratégiáját leplezte le. Máig hatóan. Figyelmeztet, hogy mértéktartónak, jó ízlésűnek és ellenállónak kell lenni. Különben bekebelezik az embert, és megszűnik az Én.

Miłosz esszéjével nagyjából egy időben, az ötvenes évek első felében, ugyancsak emigrációban írta Márai Sándor a *San Gennaro vére* című regényét. Ebben a magyar író arra emlékeztet: Sztálin nem bízta széplelkű romantikus kommunistákra, társutas-nyomorékokra a bolsevizmus megvalósítását. Ugyanis tudta, hogy a „poklot csak szakszerűen lehet befűteni”.

Erről a pokolról és erről a szakszerűségről szól a Nobel-díjas lengyel író legismertebb, tavaly Magyarországon újra megjelent könyve.

Bod Tamás